

ІНТЕЛЕКТУАЛЬНА ІСТОРІЯ

УДК 930.1 (477.53) «XVI/XVIII»

Дмитро Вирський*

САРМАТИЗМ: РЕЦЕПЦІЯ У РАННЬОМОДЕРНІЙ УКРАЇНІ

Сарматизм – частина спадщини ранньомодерної України. Попри слабший рівень інтелектуальних сил українців порівняно із польськими центрами сарматської культури, український сарматизм став помітним локальним культурним явищем (хоча ніколи не сягнув того рівня «опанування масами» як у Польщі). Роксоланство і хозаризм стали оригінальними варіантами сарматизму в Україні (умовно – варіанти шляхетський і козацький). Українські джерела сарматизму загалом (прабатьківщина, претензії на спадщину на сході) і сарматські родоводи ранньомодерної ідентичності українців. С. Оріховський, Я.-Щ. Гербурт і П. Орлик як класики українського сарматизму.

Ключові слова: сарматизм, роксоланство, хозаризм.

Бароко, з його поєднанням непоєднуваного, стало головним стилем ранньомодерної річпосполитської культури¹. Так само химерно виглядав і сарматизм² – провідна державна ідеологія шляхетського народу. Почалася вона з географії – науки піднесеної Ренесансом і Великими географічними відкриттями³. Відчитані у «республіці вчених» античні географи-картографи (Страбон etc) оповіли, що на місті Речі Посполитої була колись Сарматія. Античні ж етнографи і історики подали певні відомості й про самих сарматів. Особливо виразно виглядав факт, що ті славні варвари якійсь час успішно

* Доктор історичних наук, провідний науковий співробітник відділу української історіографії Інституту історії України НАНУ.

¹ Польські дослідники історії культури зазвичай виділяють окремо добу Ренесансу-Відродження та добу Бароко. Для України це менш очевидний поділ, оскільки українська рецепція Ренесансу великою мірою точкова, анклавна і спізнана, інша справа українське Бароко – вже насправді «національний стиль (версія стилю)», вкорінений глибоко і надовго.

² «Химерність» тут позначилася на самому терміні *сарматизм*, що уперше формально артикулюється лише 1765 р. (на шпальтах часопису «Monitor Polski») і то – як ярличок для явища наразі ретроградного, яке стоїть на заваді подальшому прогресу. Причому, вже тільки після II-ї світової війни сарматизм втрачає ознаки одвічно-природного стану «старошляхетського життя і мислі» – його почали вивчати як динамічну модель, що змінювалася і розвивалася. До речі, підставова химерність у чомусь полегшує проникнення культурних явищ – адже дозволяє запозичення окремих елементів, а не «системи» загалом. Це важливо мати на увазі при судженні про *сарматизм український*.

³ Див. класику [25] (1-й варіант книги вийшов ще 1950 р.) та сучасний огляд явища сарматизму [19] (розділ VIII «Культура та ідеологія»). За нею, зокрема, було три етапи розвитку сарматизму, кожний з яких мав свою доміную: для XVI ст. – це конструювання сарматського генеалогічного походження; XVII ст. – сарматизм як політична ідеологія, що інтегрує т. зв. народ шляхетський; XVIII ст. – сарматська звичаєвість, ментальність і художні смаки.

Д. Вирський. Сарматизм: рецепція у ранньомодерній Україні

воювали з давніми римлянами – народом, який мав найвищий «рейтинг» серед першопредків європейців⁴. Саме такою ж войовничістю предків любили похизуватись і нащадки старожитніх германців – давній культурний взірєць/конкурент для східних сусідів. Ідеологи Польської Корони взагалі якійсь час вагалися чи не вибрати за античного предка вандалів (пам'ять про яких також була гучною), але середньовічний антигерманізм поляків тут дався взнаки і сармати звитяжили (зрештою, і сусіди-угорці визнали себе нащадками гунів Аттіли за схожих обставин).

Цікаво, що про іраномовність сарматів на той час відомо не було, відтак їх спокійно зарахували у протослов'яни. Це мало виграшний контекст на східнослов'янських теренах Речі Посполитої, які, разом із Польщею, складали слов'янську більшість у державі Ягелонів. Взагалі, можливість використання вже існуючого за раннього модерну панславізму (з його привілеєм першого «царя світу» – Олександра Македонського, наданим слов'янам – ветеранам його походів) давала Польській Короні можливість позиціонувати себе як лідера *Rex Slavica* (знані спроби пошукати сарматів «за кордоном» – у чехів, словаків, росіян та аж у Хорватії-Далмації). Утім, вельми еластичний образ сарматів як мобільних лицарів-вершників дозволяв дошукуватись сарматського коріння і у татар (а отже, як максимум – претендувати на золотоординську спадщину, а як мінімум – легітимізувати статус татар литовських). Пасував він і до «участі» в етногенезі чи принаймні елітогенезі литовців та інших прибалтів, волохів-молдаван, ба навіть угорців і східних німців (прусаків і ливонців).

Уяву тогочасних українців сарматизм захопив, утім, як і литовці, повністю розчинялись у ньому вони не бажали (хоча «надетнічний» підхід сарматської теорії для упослідженої нації був явно прийнятніший за таке собі варварське «Горе переможеним!» практик середньовічного Польського королівства XIV–XV ст.). Відтак, якщо литовці оголосили себе ще й нащадками високорідних римлян, то українці знайшли собі *роксоланів* (блискучих, сяючих аланів) – найдоблесніше (за античними авторами) серед сарматів плем'я (отже, маємо справу із заявкою на потенційну гегемонію і в форматі конструйованої «нової Сарматії»⁵). У «запасі» руських інтелектуалів були ще й гучні за античних часів скіфи (отже, вагання – кого вибрати? – на кшталт польських «вандальських» патріотів – тут також мали місце). Зауважу також, що мотив успішного протистояння з Римською імперією (у її вже пізній візантійській формі) акцентувався і в украї популярному сюжеті про морські виправи давніх русів на Царгород-Константинополь.

⁴ Литовці згодом зробили «хід конем» і оголосили себе нащадками римських колоністів, а російські Романови відповіли у тому ж ключі, визнавши свого напівлегендарного предка-емігранта з литовської Прусії – нащадком римського імператора Августа. Отже, поляки на цьому тлі – у чомусь взірці вченої скромності.

⁵ Тут доречно згадати класичну характеристику полюблінської (після 1569 р.) Речі Посполитої М. Грушевським – «...український елемент... почув себе взагалі сильнішим в Короні [курсив – Д. В.]» [7, с. 445]

Після Козацької революції – коли з'явився запит на вихід за рамку надто шляхетського сарматизму⁶ – розпочинається велика кар'єра *козарської теорії* (де сучасні козаки – це нащадки літописних козар-хозар)⁷. Утім, будується вона на цілком «сарматських» засадах (давній народ-завойовник – предок елітної групи у суспільстві; так само як і сарматів, козар хибно сприймали за слов'ян)⁸. Симптоматичним був також мотив, що саме козари-хозари стояли на вістрі «drang nach Westen», натиску на Захід (греко-римську Ойкумену), а предки поляків – то власне зрадники, котрі зруйнували сарматську єдність і привласнили її здобутки.

Далі ближче зупинюсь на «українських» контекстах сарматизму загалом. Цікаві тут «впізнавано українські» сарматські спроби уявного історичного реваншу над ординцями – ось власне С. Оріховський-Роксолан твердив, що сармати були слов'янські завойовники, що підкорили первісних аборигенів «татарського» походження⁹. Утім, в ординському питанні, як уже йшлося вище, сарматизм був вельми еластичний – зокрема, В. Демболецький охоче заявляв, що татари – то ті самі сармати – і лише вірою відрізняються (отже, наслідувати їх – це таке собі «свій, до свого, по своє»). У контексті золотоординської спадщини, прикметна особлива любов усіх шляхетських військових мислителів до кінноти, а також специфічне переконання, що війни виграються в полі, а не у фортецях. Взагалі, певний орієнталізаційний дрейф Польщі у XVII ст. відмітили навіть чужоземці¹⁰.

По-своєму українською була ідея об'єднання т. зв. Європейської Сарматії (переважно Речі Посполитої) з Сарматією Азійською (Московією і татарськими ханатами). Назвати стародавній «руський світ» сарматським – і на цій підставі спрямувати сили всієї держави на експансію у східному і південному напрямках – справа для ранньомодерного українця цілком комфортна. Відмова ж річпосполитського уряду від цих зовнішньополітичних пріоритетів, вповні

⁶ Взагалі, акцент на тому, що від сарматів походить саме шляхта, а не більш-менш усі верстви-народи Речі Посполитої, то явище вже шляхетської мегаломанії XVII ст. – у «здоровішому» XVI ст. про це ще не чуно.

⁷ Є версія, що козарська/хозарська теорія спрямована вже проти післямазепинського концепту «всеросійської вітчизни», запропонованого Ф. Прокоповичем, [1, с. 254-255]. Але, гадаю, вона була радше універсально-двосічна – могла бути застосована як проти «сарматів» з польським ядром, так і проти «усеросів» із їх пруським нащадком римлянина Августа (та, зрештою, й проти будь-яких інших міфів-«імперіалістів»). На користь цього можна навести й свіжовідкриту молодим російським джерелознавцем Д. Ю. Степановим у фондах відділу рукописів Російської Національної Бібліотеки пам'ятку «Синопис истории козацкой», яку дослідник датував 1698 р. – вона вже містить хозарську етногенетичну легенду (це якщо не згадувати давнє міркування про хозарське походження козаків у Яна-Щасного Гербурта в «Victoriae Kozakorum Nisoviorum de Tartaris Tauricanis in anno 1608 narratio Herburthi» / «Перемога козаків низових над татарами таврійськими року 1608, описана Гербуртом» (1608)).

⁸ Роксоланство, до речі, не сходить цілком нанівець, див. Пилипа Орлика «Алцид Російський» (1695) – панегірик І. Мазепі. Воно, до речі, як і стародавнє поняття «Русь», було, справді, досить амбівалентне до розрізень між східними слов'янами, хоча найчастіше в'язалося саме з Україною.

⁹ В основі, напевно, міркування, що *сармати* перемогли *скіфів*, а *скіфів*, за часів Оріховського, звичайно вважали предками татар.

¹⁰ Як зауважив український (чи то українсько-американський) історик Ігор Шевченко (1922–2009), Польща в XVII ст. несподівано стає для Європи «Сходом» [14, с. 91; 15]

окреслена на середину XVII ст., підважила-зруйнувала й українську лояльність сарматській вітчизні.

Висування колективного лицарства сарматів на перший план¹¹, із підозрілим ставленням до невиборних князів-тиранів, знайшло в Україні свій відгук (особливо в зв'язку із доволі динамічними процесами вигасання давніх князівських родів – стовпів Русі – плюс із відчутною полонізацією/деукраїнізацією решти панської еліти). Утім, українськими лицарями (зі статусом провідної/представницької верстви у місцевому суспільстві) стали козаки, а не шляхта (причиною тут була надмірна мілітаризація України, де шляхтич-громадянин і землевласник мав менший «піар», ніж козак-воїн). І таких «пересувань-зсувів» річпосполитських ідей було чимало (згадаймо ось концепт середини XVI ст., що представляв прикордоння Русі/Західної України як «школу воїна»; він згодом «територіально» змістився на Запоріжжя, а у XVIII ст. Січ вже подавалася як «військова школа селянина-повстанця»).

Хрестоносний мотив сарматизму – який взагалі-то не був його винаходом і монополією – також легко інтегрувався в український світогляд і знаходив у ньому живильні джерела. «Підміна» вірності «старій вірі»-контрреформаційному католицизму на відданість не менш стародавньому православ'ю тут не складала труднощів.

Утім, українською специфікою було те, що ані сарматизм, ані роксоланство, ані хозаризм не вийшов на теренах України – хоч якось серйозно – за рамки такого собі «пояснення для вчених». Опанувати маси, як це стало у колі польської шляхти, ці ідеологічні концепти не змогли (а чи не встигли¹²). Через це, з одного боку, не дійшло і до вульгаризації теорії (у Польщі це – оголошення сарматів добрими католиками, першошляхтичами, а також презентистське приписування сарматським предкам сучасних інститутів – виборної монархії, права *liberum veto* і т. д.), а з іншого, ці феномени в Україні значно поступалися польським аналогам за масштабом і впливом. Відтак, модерні/постмодерні спроби «відродження» елементів українського сарматизму украй невиразні і не впливові.

* * *

Далі подамо кілька прикладів авторів і текстів, які мають «заслуги» перед українським сарматизмом. Ясна річ, спеціальних рефлексій на цю тему на рівні гданщанина *Мартина Опітца* (Opitius, 1597–1639) не маємо¹³. Усі знані «вчені

¹¹ Фахівці часто звертають увагу, що «в маси» окреслення «сармати» (у сенсі доброго-справжнього громадянина, «сина коронного») впровадив т. зв. рокош М. Зебжидовського 1606–1608 рр. – вершина руху за шляхетську демократію (гміновладство) в Речі Посполитій.

¹² Доба масової шкільної освіченості української козацької старшини – це аж середина XVIII ст. (для польської шляхти такий рівень було досягнуто більш-менш на кінець XVI – початок XVII ст.). А не секрет, що 1740 – 1750-ті рр. – «золотий час» староукраїнської едукативної освіти – це час, коли Просвітництво вже підважувало ренесансно-барокові стандарти вченості.

¹³ Той Опітц з 1637 р. мав титул придворного історіографа. Він всерйоз займався науковими підставами сарматизму та видав розлогу і як на той час вельми аргументовано-джерельну працю «*Variarum lectionum liber. In quo praecipue Sarmatico*» / «Різних викладів книга. В якій головним чином про Сарматію»

коментарі» стосовні українського сарматизму позначені печаткою принагідності – у більшій чи меншій мірі. Принаймні жодних «окремих творів» щодо цього питання не залишилося.

Напевно найбільшою зіркою українського сарматизму XVI ст. є *Станіслав Оріховський* (1513–1566)¹⁴. Цей суперечливий персонаж українсько-польського прикордоння, який, симптоматично, знаний і з інтересу до образу «Химери», вельми підходить на роль першокласика цього історичного феномену. Той славний «Роксолан»^{*} відзначився і на історіографічній ниві, де йому належить чимало починань, хоча до «метрів» історіописання цього «трибуна шляхетського» (більш оратора-маніпулятора, чим глибокого мислителя) навряд чи можна зарахувати.

Найбільша історична праця Оріховського «*Annales*» (1553/1556¹⁵) – хроніка перших років панування польського короля Сигізмунда Августа. З семи (?) її порічних розділів збереглося п'ять перших (з 1548 до 1552 рр.). Праця залишилася незавершеною та вийшла друком лише зусиллями Я.-Щ. Гербурта у 1611 р. [15]. Згодом твір кілька разів перевидався – Гданськ, 1643; Лейпциг, 1712; Краків, 1767; Варшава, 1805; Вроцлав, 1826;

(Гданськ, 1637). Книга, до речі, дедикована була Т. Замойському – магнату власне польсько-українському.

Тісно пов'язані з Україною були й інші «теоретики» сарматизму – ширше знаний автор гучного гербовника «*Orbis Polonus*» / «Світ поляків» (Краків, Т. 1 – 1641; Т. 2 – 1643; Т. 3 – 1645. Т. 4 – лишився незавершеним) і важливого для історіографії України твору «*Russia florida rosis et liliis...*» / «Русь квітнуча розами та ліліями» – Львів, 1646 (можливо, мав попереднє видання – Рим, 1641; 2-е видання – Лейпциг, 1759) *Шимон Окольський* (1580 – 1653); чи ось менш znаний єзуїт *Павло Парізіуш* (Парис, 1596 – 1667), який написав 3-томову «*Slavia*» частина «Славії» таки збереглася, див.: *Katalog rękopisów Biblioteki Zakładu Nar. im. Ossolińskich / wydał Wojciech Kętrzyński*. – Т. I. – Lwów, 1886. – S. 168 (рукопис 107: містить кн. 2 «*Sarmatia fidelis Romano subordinata pontifici a Christo dominii*», s. 2-368 та кн. 3 «*Sarmatae politici insignes*», s. 369-498). Полоноцентричне слов'янознавство на середину XVII ст. взагалі стало популярною темою в Європі. Про це, зокрема, свідчить поважного обсягу (830 стор.) рукопис «*De Sarmaticis sive Venedicis et Slavonicis populis, libri XXII*» / «Про сарматський або венедський і слов'янський народ, у 22 книгах» (Нюрнберг, 1639). Його копія (XVIII ст.) зберігається в: *Bibl. Czart.* – Rpis 1324. У цьому рукописі ретельно зібрані та проаналізовані вістки античних авторів, Біблії та інформації з сучасної латино- та німецькомовної літератури (полономовні праці не аналізуються, отже автор, напевно, не знав цієї мови), що стосувалися минулого теренів Речі Посполитої.

¹⁴ Ясно, що є небайдужий до цієї історичної особи, бо маю кілька праць про нього [2; 3; 4].

^{*} Означення себе «*Gente Roxolani, Natione Vero Poloni*» Оріховський виніс навіть у титули видань своєї праці про Петриківський синод 16.II.1552 р. та Варшавський синод 13.III.1561 р. (три видання – Краків, 1561 (два); Кельн, 1563).

¹⁵ Бібліотека Курницька Польської Академії Наук у Познані (далі – *Bibl. Kór.*) – Rps 262: «*Annales Stanislai Orichovii ab excessu Sigismundi I-mu*». Наприкінці тексту віднотовано, що «*Annalis quinti*» / «річник п'ятий» закінчено 24.VI.1556 р. Отже, чи були ті 6-й та 7-й річники? Крім того, є лист з 1.X.1556 р. А.Моджевського до Оріховського, де він пише: «...Знаю, що пишеш історію справ громадських. Але, прошу тебе, відклади усі справи на інші часи. Візьмися за те, що зараз є найважливішим і найбільш необхідним...» [21, s. 158]. Згодом, у листі до Анджея Дудича від 25.VII.1566 р. Роксолан пояснював – «зараз настали обставини, котрі пристало вірніше у забуття закопувати», через це він як історик «стратив серце і занехаяв працю» [22, s. 661].

Кехлер взагалі приймає за рік написання «Анналів» 1553 р. [20, s. 316]. 1553 р. це рік написання листа Оріховського до короля Сигізмунда-Августа, в якому згадано про працю (завершення праці?) над «Анналами» [22, s. 422-423]. Отже, робота над хронікою Оріховського тривала принаймні від 1553 до 1556 рр. (перший етап – 1553-го; а після видруку хроніки Кромера у 1555 р. плюс, можливо, й у зв'язку із новим витком справи з одруженням Роксолана – другий етап – у 1556-му?), а може і в ще ширших хронологічних рамках.

Д. Вирський. Сарматизм: рецепція у ранньомодерній Україні

Сянок, 1856; Варшава-Вроцлав-Краків, 1972; український переклад (фрагментарний) – Київ, 2004 [11, с. 529-563].

У передмові до «Анналів» Оріховський ставить перед собою наступні дослідницькі питання, що потребують розв'язання ще до початку викладу подій сучасності: «що то був за народ Поляки?», «що то є за роду люди?», «з яких країв пришли Поляки?», а також зобов'язується писати про королівство, де правив король-небіжчик Сигізмунд I Старий (1467–1548), взагалі, про все його населення. Отже, в центрі уваги історика опинилися питання походження народу, його місця у світі, а також «земля»-королівство, що має свою власну (не тотожну історії польського племені) історичну традицію. Цікаво тут зауважити близькість дослідницької позиції Оріховського з давньоруською літописною традицією, зокрема з «Повістю минулих літ» (славнозвісне «Откуда есть пошла Руская земля...»).

Дати відповіді на поставлені собі автором у передмові питання був покликаний нарис «Початок Поляків», що передував першій з річних хронік Роксолана. У ньому поруч із поляками письменник подає відомості про інші слов'янські народи – Чехів і Русів і про їх стосунки між собою та світом. Загалом історичні уявлення Роксолана ґрунтуються на ренесансних міфах, і мають небагато спільного з дійсністю, але оповідання гуманіста цікаве з огляду на те, як античні перекази ставали за часів Відродження основами для «національної» міфотворчості. Так, Оріховський дотримувався т. зв. «дунайської теорії», популярної досить тривалий час у всіх слов'янських історіографія [8, с. 112]. Згідно з нею, слов'ян гуманіст виводив з Балкан, зокрема з території Далмації і Македонії*. Це дало йому підставу вважати слов'ян нащадками фалангістів Олександра Македонського, які «світ цілий підбили були, через це самі себе Слов'янами, тобто славою слинучими і захисту повними, батьківською назвали мовою» [23, s. 12].

Дуже цікавим, з огляду на майбутнє значення в історії українського відродження, є визначення Оріховським національної приналежності за мовним принципом. На думку Роксолана – «не має ж бо поміж народу нічого так вкоріненого і властивого як мовна сутність і спільність, яка хоча багатьма способами похитнутися може, викорінена однак з нас доценту не може бути...» [23, s. 11].

Аби проілюструвати наскільки охоче сучасна українська історіографія вдається до спадщини Оріховського згадаю добре знаний текст Н. Яковенко. Остання покликається на твори Оріховського, оповідаючи про поширення в Україні західної політично-територіальної моделі національної самоідентифікації. Вона ґрунтувалася на територіальному патріотизмі і правах політичного громадянства, протиставляючи його погляди популярній серед українських православних ідеологів східної культурно-спадщинної (етнічної)

* Було б спокусливо углядіти у цьому вплив «Повісті минулих літ», але сам Оріховський серед своїх джерел більше згадає якість «ческі хроніки». Найбільш ймовірно, що останні знані були Роксолану за посередництвом свіжої (1551-го року видання у Кракові) праці М. Бельського «Kronika wszystkiego świata».

моделі самоідентифікації, що надавала перевагу мовним, кривим і релігійним зв'язкам членів спільноти [17, с. 121]. Там таки йдеться і про те, що наведені думки Роксолана про спільну мову як найміцніший фактор консолідації у суспільстві, промовляють на користь того, що жорстке протиставлення двох згаданих моделей національної самоідентифікації у свідомості Роксолана відсутнє. У цьому він є солідарним із поглядами на національну самоідентифікацію поширеними, за висновком Яковенко, серед українського козацтва – майбутніх речників ідей українства [17, с. 124-125].

Крім цього, на наш погляд видається симптоматичним, твердження Оріховського щодо першопредків слов'ян взагалі та поляків і русинів-українців зокрема. Ними він вважає стародавніх греків. Аргументами для цього висновку Роксолану знову ж слугує близькість, яку гуманіст убачає між усіма слов'янськими та грецькою мовами, а також спільність рис народного характеру та звичаїв. Він пише: «Тому (свідком) є уроджене обох колін добро, таж сама дотепність, та сама розуму швидкість, рівна людяність і подібна підчас із кепськими звичаями злучена повільність; ну ж знову бенкетування і той звичай наповнення келихів, також під час пиття, здоров'я зичення, відомий у Греків, а з того від Слов'ян, занесений до Польщі...» [23, с. 15].

Як бачимо, саме культурно-спадщинні ознаки дозволили Оріховському зробити згаданий висновок про «еллінське» походження слов'ян. Більш того, Роксолан всіляко закликає сучасників до збереження і відродження «грецької спадщини», аби вони «на взірць Греків квітнули в науках, цнотами нагороджувалися б; і до тієї спритності в речах, і мужності захисту, котрими наш народ відомий, придамо ми поміркованості, пишності і ради; щоб здавалося, що ми вміння і вимову з Атен, а пишність і статечність зі Спарти спровадили до Польщі» [23, с. 16].

Підкреслю при нагоді, що тяжіння до використання культурного досвіду стародавньої Греції та Візантії, на довгі століття залишатиметься помітною рисою української культури, джерелом її саморозвитку і оригінальності. Тому, «грекофілство» Роксолана споріднює його саме з традицією України, в той час як поляки і литовці, разом із усією Західною Європою, надавали перевагу пошукам саме «римського коріння» своїх культур (хоча, слід зауважити, що наголоси на якомусь гострому протиставленні «Греції» і «Риму» перемиському гуманісту не близькі).

Оріховський чітко виокремлює «русинів»-українців з-поміж інших слов'ян. Він гадає, що «тим самим випадком [що і Чехи та Поляки – Д. В.] Русини, яких Роксоланами літописці звуть, вибравшись від Слов'ян, знаменитий в Європейській Сарматії тримали край» [23, с. 13]. Отже, українці, так само як і поляки та чехи мають власну етнічну територію, на котру ніхто інший не має більшого права. Про королівство Польське Оріховський пише, що воно «складається з Поляків, Литви, Русі і Прусів» [23, с. 14], відтак це скоріше федерація народів, аніж суто польська держава. Опис «Руси»-України як цілком окремого краю із самобутньою культурною та історико-політичною традицією зустрічаємо й у відомому автобіографічному листі гуманіста до Джованні-

Д. Вирський. Сарматизм: рецепція у ранньомодерній Україні

Франческо Коммендоні [10, с. 405-406]. Верховенство поляків, на погляд гуманіста, базується швидше на культурній перевазі і популярності «золотих польських вольностей», ніж на праві сильного¹⁶.

Цю думку Роксолан найповніше розвинув у творі «Квінкункс, тобто вірець устрою Польського королівства» (1564) у параграфах присвячених справі унії Польської Корони і Великого князівства Литовського [9, с. 358-366]. Еліта Польської Корони – польська державна «нація» поліетнічна. Саме Оріховському належить формулювання принципу інкорпорації етнічних меншин, зокрема українців, у систему Речі Посполитої – «*gente Rutheni, natione Poloni*», тобто зберігаючи власну історико-культурну спадщину, представник етнічної меншини може прилучатися до здобутків «високої» культури панівної етнічної групи.

Уже згадувалася й оригінальна інтерпретація Оріховським власне сарматизму як теорії про походження поляків від відомого з античності войовничого кочового племені сарматів. Роксолан без усяких сумнівів оголошує народ-завойовник слов'янами, які під керівництвом своїх вождів-обранців Леха і Руса підбили під свою владу більшу частину Сарматії, заселеної народом «татарським», і успадкували ім'я своєї нової батьківщини [23, с. 13-14]. Отже, він фактично модернізує античне сарматсько-скіфське протистояння до середньовічного слов'яно-тюркського (татарського) і, ймовірно, натякає й на свіже відчуття «польсько-руської» перемоги (загальної переваги) над Золотою Ордою і її епігонами.

«Русини»-українці, які за твердженням гуманіста отримали землі одного з найславніших сарматських племен роксоланів, відомі надалі і під цією назвою. Історична рівноправність українців і поляків, яка панує у зображенні Оріховського, а також чітке розмежування дідичної спадщини цих народів, відкривала для ідеологів ранньомодерного українства шлях до культурного привласнення, «українізації» ідеології сарматизму або й вибудови на її кшталт власної – «роксоланської теорії».

Пістет перед «автохтонністю» (яка, за звичаєвим правом, була одною з надважливих ознак повноправності) призводила до того, що відносно місцевої шляхти своєї «малої батьківщини» Роксолан завжди з гордістю підкреслює її «руське» коріння¹⁷. Описуючи походження свого роду, він згадує, як «польські лицарі», осівши в Русі, стали «*русинськими* воїнами» [10, с. 406]. Для позначення «героя» Оріховський обирає давньоруський термін «богатир». Що це він робить свідомо, свідчать міркування про «героїзм», висловлені Роксоланом у трактаті «Політія Польського королівства» (1565). Там перемиський мислитель пише, що героїв «Русь наша богатырями завжди їх звала, і до сих часів зове, від Бога, яко розумію» [24, с. 35]. Отже, можна дійти

¹⁶ Те, що цей погляд мав тривалу популярність можна проілюструвати і зауваженням з Яна Доброцького «Реляції правдивої» (Львів, 1626), де є згадка про українські землі як «Сарматські краї, || Яким права насіння Лехове подає (підкресл. – Д. В.)».

¹⁷ Нагадаю, що, за твердженням Ф. Броделя, саме ідентичність рівня краю-провінції (удільного князівства-графства-герцогства) була панівною в ієрархії ідентичностей XVI ст.

висновку, що, якщо політична «князівська» спадщина вважається Оріховським меншовартісною порівняно до «королівської» сучасності, то богатирська традиція Русі аж ніяк не поступається польській лицарській. Бути «русином» в Русі він вважає більш почесним, аніж «поляком».

Те ж можна сказати і про православ'я та католицизм. За їх рівноправність і легітимність Оріховський висловився ще у своєму відомому «Хрещенні русинів» (1544). Роксолан, як католик і гуманіст, схвально оцінював «латинізацію», окатоличення українських панівних верств, але вважав, що цей процес не повинен носити нівеляційний характер. Православна традиція повинна була, за його думкою, органічно вплестися до оновленої структури єдиної християнської церкви. І, хоча екуменічні проекти мислителя носили досить утопічний характер, вони безперечно йшли у загальному руслі українських духовних шукань, що хвилювали думки місцевих інтелектуалів і до і, ще довго, після Роксолана, у зв'язку з полемікою щодо Брестської унії.

Загалом, можна казати, що живучи в умовах відсутності у русинів-українців власного консолідуючого центру, без якого немислимий національний розвиток, Оріховський своєю творчістю продемонстрував живучість «руської» традиції. Утім, майбутнє України він бачив в інтеграції українського струменя в загальнорічпосполитський культурний простір. Роксолан сподівався, що «пожертва» відрубністю українства буде оцінена «імперською» елітою і забезпечить українцям високий статус в Речі Посполитій як на персональному рівні, так і як досить привілейованої соціоетнічної групи.

Ім'я *Яна-Щасного Гербурта* (1567 – 1616), популяризатора історії, політика-соратника М. Зебжидовського і одного з чільних персонажів «демократичного» рокошу 1606-1608 рр., дороге й українській традиції як спомин про одного з перших «ідеологів» руського руху в Короні Польській¹⁸ – автора «Розмислу про народ руський»¹⁹ (1613), де маніфестував, що «руський народ» цілком рівноправний із іншими («16-ма») слов'янськими народами і його «звичаї» слід пильнувати за загальноєвропейськими стандартами римського права (яке чітко прописувало статус «звичаю»). Цей молодший баторіанець і замойщик був також скептиком щодо справи церковної унії (див. його лист до папи римського від 5.IV.1616 р.²⁰), яку він, як і давніше Оріховський, вважав прийнятною лише на добровільних ненасильницьких засадах.

¹⁸ Захарій Копистенський писав про Я.-Щ. Гербурта у передмові до «Бесід на послання» (Київ, 1623): «Славный и мудрый віков наших политик и историк глубокий» [12, с. 74].

¹⁹ Оригінальна назва: *Zdanie o narodzie ruskim spisane podczas konfederacji moskiewskiej od Pana Szczęsnego Herburta, dobromilskiego, wiśnińskiego, mościckiego starosty*. Український переклад В. Шевчука [13, с. 179-183]. Міркування деяких авторів про 1611 р. як рік написання твору, вважаю помилковими, бо згадка «А що допомогло побити Потоцького?», то явно спомин про поразку Стефана Потоцького в Молдові у липні 1612 р.

²⁰ Опублікований в: *Słowski Jakob. Grus spiritualis, seu vigilantia pastoris: continens literas, de unione Schismaticorum Ruthenorum cum Catholicis optand.* – Cracoviae, 1617. Там само Гербурт заявляв, що шість коронних руських воєводств (напевно, мова про Руське, Белзьке, Подільське, Волинське, Брацлавське і Київське) «не з провінцією, але з Королівством порівняти можна».

Гербурту також належить авторство барвистої рукописної історії про переможні походи запорожців 1608 р. – «*Victoriae Kozakorum Nisoviorum de Tartaris Tauricanis in anno 1608 narratio Herburthi*» / «Перемога козаків низових над татарами таврійськими року 1608, описана Гербуртом» (1608) [6, с. 18-21]²¹. У цьому творі автор, зокрема, висловився і щодо питання походження козаків. Їх він уважав нащадками хозар-«Козарів» (останніх приймав за одне із слов'янських племен). Відтак гадаю, що саме Я.-Щ. Гербурт має бути визнаний за першокласика «хозаризму» і історію цього концепту варто починати не з кінця XVII ст., а з далекосяжних сарматсько-панслов'янських проєктів баторіанців і замойщиків рубежа XVI і XVII ст.

Зрештою, зверну увагу на «мазепинську» генерацію українських інтелектуалів, які залишили помітний слід і в українському сарматизмі. Зокрема, акцентую на особі і творчому доробку *Івана (Яна) Орновського* (бл. 1651 – після 1705), поета (здебільшого полономовного), пов'язаного із Києвом і Черніговом. Його специфічним досягненням було вписання у сарматський контекст Слобожанщини (ген аж до Дону). Мова про панегірик роду харківських полковників Донців-Захаржевських – «*Bogaty w parantele, sławę u honory wirydarz herbownemi Ich Mościow Panow P. Zacharzewskich rozornie po swych kwaterach zasadzony różami...*» / «Багатий сад» (Київ, 1705). Звертає на себе увагу тут образ палацового «оздобного кабінету» як осердя збереження предківського сарматського (роксоланського) духу.

Утім, найцікавішим «сарматським» текстом Орновського слід вважати «Музу Роксоланську» (Чернігів, 1688), один з найраніших панегіриків гетьману І. Мазепі [16, с. 53-85]²². Цілу поему відкриває символічний «Голос Сарматії» (з основною темою жалісного лементу на турецьку агресію в Україні та закликом християн-європейців до відсічі). З колоритних образів цього «Голосу» звертає на себе увагу свіжа тема «Чигирин-Карфагена» («Твої були то, твої Картагини, || Роксоляніне, значні Чигирини. || Тут тільки попіл, саме порошіння, || Хіба лишилось ім'я Чигирине!») та Кам'янця – Ілліону-Трої.

Поза тим найбільш знаним і згадуваним «мазепинцем»-представником українського сарматизму був *Пилип Орлик* (1672–1742)²³. Власне, найчастіше цитований «хозарський» вивід «козацького народу», який міститься у славнозвісній «Конституції» 1710 р. Поза тим, звичайно згадують Орликів поетичний панегіричний твір «*Hipromenes Sarmaski*» / «Лев Сарматський» (Kijów 1698), який просякнутий бароковими елементами. Але виразної концепції Сарматії-Роксоланії там немає та й нових «сарматських» образів взагалі небагато (здається, Орлик-поет таки вже користувався добре напрацьованими візирями-елементами) – зазвичай «сарматський» і «роксоланський» там лише епітет української та пострічпосполитської

²¹ Рукопис в: *Bibl. Czart.* – Rps. 1577 IV, s. 179-184.

²² З українським перекладом цілої «Музи Роксоланської» за полономовним оригіналом.

²³ Напевно, найкращу на сьогодні збірку його творчої спадщини див.: *Орлик П.* Конституція, маніфести та літературна спадщина: Вибрані твори. – К., 2006. – 736 с.

території. Можна казати тут хіба про вписання свіжих подій кизикерменських кампаній 1695–1698 рр. до контексту сарматизму.

* * *

У підсумку зауважу, що український сарматизм, як і сарматизм в цілому, має виразні ознаки Броделевої структури тривалої часової протягності (*la longue durée*). Великою мірою обидва вони взуруються на більш універсальні європейські феномени Ренесансу і Бароко. Відтак, сарматські концепти є відчутно вразливі для антиструктуралістської критики (наскільки це цілісне явище; скільки у ньому природного, а скільки сконструйованого; якою мірою можливо генералізувати – поширювати на весь ранньомодерний період унікальні інтелектуальні прояви; де межа для історика втручання-конструювання минулої реальності і т. д.). До цього можна додати й наразі ще досить слабе опрацювання матеріалів за цією темою (принаймні, це гостро відчутно щодо українського сарматизму²⁴), відтак «межі можливого» для такого сюжету ще окреслені досі невиразно і потребують подальших досліджень.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Брехуненко В. Східна брама Європи. Козацька Україна в середині XVII – XVIII ст. / Ред. Ю. Олійник. НАН України. Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського / В. Брехуненко. – К. : Темпора, 2014. – 504 с.
2. Вирський Д. С. Станіслав Оріховський-Роксолан як історик та політичний мислитель / Д. С. Вирський. – К.-Кременчук : Вид-во КДПУ, 2001. – 217 с.
3. Вирський Д. Пам'ятка ренесансного історіописання в Україні : «Аннали» С. Оріховського-Роксолана / Д. Вирський // Схід-Захід : Історико-культурологічний збірник. – Вип. 3. – Харків, 2001. – С. 31–38.
4. Вирський Д. Станіслав Оріховський-Роксолан : життя і пам'ять / Д. Вирський. – К., 2013.
5. Вирський Д. Ярлики і комікси сарматизму (рец. на кн. : Лескінен М. В. Мифы и образы сарматизма. Истоки национальной идеологии Речи Посполитой. – Москва : Институт славяноведения РАН, 2002. – 178 с.) / Д. Вирський // Дрогобицький краєзнавчий збірник. – Вип. VII. – Дрогобич, 2003. – С. 600–607.
6. Возняк М. Виправа Запорожців на Перекоп у 1608 р. / М. Возняк // Україна. – К., 1929. – № 9 (кн. 36). – С. 18–21.
7. Грушевський М. С. Історія України-Руси. – Т. VI / М. С. Грушевський. – К., 1907/1995. – С. 445.
8. Момрик А. Біблійна генеалогія в етногенетичних концепціях польських та українських хроністів / А. Момрик // *Mediaevalia Ucrainica* : ментальність та історія ідей. – Т. V. – К., 1998. – С. 112

²⁴ Тут вельми показовою є украй слабенька книжка росіянки М. Лескінен [5, с. 600-607].

Д. Вирський. Сарматизм: рецепція у ранньомодерній Україні

9. Оріховський С. Квінкункс, тобто взірець устрою Польської держави / С. Оріховський // Українські гуманісти... – Ч. 1. – С. 358–366
10. Оріховський С. Лист до Яна Франціска Коммендоні про себе самого / С. Оріховський // Українські гуманісти епохи Відродження. Антологія. У 2-х ч. – К., 1995. – Ч. 1. – С. 405–406
11. Оріховський Станіслав. Твори / упорядник В. Литвинов / Станіслав Оріховський. – К., 2004. – 672 с. («Хроніка польська від смерті Сигізмунда І» [уривки]. – С. 529–563.
12. Тітов Хв. Матеріали для історії книжної справи на Україні в XVI–XVIII вв. Всезбірка передмов до українських стародруків / Хв. Тітов. – К., 1924. – С. 74.
13. Тисяча років української суспільно-політичної думки. У 9-ти т. – Т. 2. – Кн. 2 : Перша половина XVII ст. – К., 2001. – С. 179–183
14. Шевченко І. Україна між Сходом і Заходом / І. Шевченко // Дух і Літера. – [К.,] 1997. – № 1–2. – С. 91
15. Шевченко І. Україна між Сходом і Заходом. Нариси з історії культури до початку XVIII століття / І. Шевченко. – Львів, 2001.
16. Шевчук Валерій. Чернігівський поет другої половини XVII – поч. XVIII ст. Іван Орновський / Валерій Шевчук // Сіверянський літопис. – Чернігів, 2007. – № 6. – С. 53–85
17. Яковенко Н. Парадокси інтерпретації минулого в українському ранньонаціональному міфіві (на пам'ятках XVII–XVIII ст.) / Н. Яковенко // Генеза. – К., 1997. – № 1(5). – С. 121–125.
18. Annales Stanislai Orichovi Okszi. – Dobromili, 1611
19. Augustyniak Urszula. Historia Polski. 1572–1795 / Urszula Augustyniak. – Warszawa, 2008. – S. 358–402.
20. Koehler K. Stanisław Orzechowski i dylematy... / K. Koehler – S. 316.
21. Kot S. Andrzej Frycz Modrzewski. Studium z dziejów kultury polskiej w. XVI / S. Kot . – Kraków, 1919. – S. 158.
22. Orichoviana. Opera inedita et epistulae Stanislai Orzechowski. 1543–1566. – Vol. I. – S. 661
23. Orzechowski S. Kroniki Polskie od zgonu Zygmunta I-go / S. Orzechowski. – Warszawa, 1805.
24. Orzechowski S. Politiya Krolewstwa Polskiego na kształt Aristotelewych Politik / S. Orzechowski. – Poznań, 1859. – S. 35
25. Ulewicz Tadeusz. Sarmacja : studium z problematyki slowianskiej XV i XVI w. Zagadnienie sarmatyzmu w kulturze i literaturze polskiej (Problematyka ogolna i zarys historyczny) / Tadeusz Ulewicz. – Kraków, 2006.

Сарматизм – часть наследия раннемодерной Украины. Несмотря на слабый уровень интеллектуальных сил украинцев в сравнении с польскими центрами сарматской культуры, украинский сарматизм стал заметным локальным культурным явлением (хотя никогда не достиг того уровня

Д. Вирський. Сарматизм: рецепція у ранньомодерній Україні

«владения массаами» как в Польше). Роксоланство и хазаризм стали оригинальными вариантами сарматизма в Украине (условно – варианты благородный и казацкий). Украинские источники сарматизма в целом (прародина, претензии на наследие на востоке) и сарматские родоветы раннемодерной идентичности украинцев. С. Ореховский, Я.-Щ. Гербулт и Ф. Орлик как классики украинского сарматизма.

Ключевые слова: сарматизма, роксоланство, хазаризм.

Sarmatism is a part of the heritage of Early Modern Ukraine. Despite the weaker level of Ukrainian Intellectual Forces (compared to Polish centers of the «Sarmatian culture»), the Ukrainian Sarmatism became marked a local cultural phenomenon (although never reached the level of «Mastery of the Masses» as in Poland). Roksolanstvo and Hozarism were original version of the Sarmatism in Ukraine (suspended – a Gentry option and a Cossack option). Ukrainian sources of the Sarmatism (Proto-homeland, claims to the Heritage in the East) and the Sarmatian genealogies of early modern Ukrainian identity. S. Orzechowski, J.-Sch. Herburt and P. Orlyk as Ukrainian classics of the Sarmatism.

Keywords: Sarmatism, Roksolanstvo, Hozarism.